

Wim Jurg

De vierde eeuw

of hoe het christendom staatsgodsdienst werd

DAMON

Inhoud

Vooraf 7

1. De tuinierende god 9

2. Een net niet heilige keizer 34

3. Het nieuwe en het oude Rome 61

4. De heidense asceet die van de oorlog ging houden 87

5. De keizer die door goddelijke wraak zelfs geen graf kreeg 112

6. Nog eenmaal de goden 139

7. Hoe het verderging: de afbeelding van God op aarde 168

Over bronnen en moderne literatuur 185

Namen en spelling 195

Register 196

Herkomst afbeeldingen 200

Vooraf

Dit boek gaat over het Romeinse rijk en het christendom in de vierde eeuw na Christus, de eeuw waarin de verhouding tussen het rijk en het christendom totaal veranderde, met grote gevolgen tot op de dag van vandaag. Wat ik in dit boek wil laten zien is niet hoe het christendom ontstond, maar hoe het in de vierde eeuw voor het eerst een machtige positie in een staat kreeg, en dan nog wel in de machtige Romeinse staat. Hoe het aan het eind van de eeuw zelfs de staatsgodsdienst van het rijk werd. Het christendom behield de positie van staatsgodsdienst na de vierde eeuw en na de oudheid in vele andere rijken, tot in zeer recente tijden. Dat had zo zijn invloed op de wereld. De wereld nu ziet er anders uit door wat er toen in de vierde eeuw gebeurde.

De mensen toen hadden er overigens geen idee van dat ze in de vierde eeuw leefden. Zowel christenen als niet-christenen dateerden nog niet zoals we dat nu in grote delen van de wereld doen. In het Romeinse rijk werden de jaren gewoonlijk naar de twee per 1 januari aangestelde consuls genoemd, niet alleen in de tijd van de oude republiek, ook nadat onder de keizers de consuls hun werkelijke macht hadden verloren en het consulaat een erebaan was geworden. Vanaf de regering van Diocletianus, hij keert terug in dit boek, kwam de methode op om binnen indicties te tellen. Indicties waren door Diocletianus ingevoerde belastingtermijnen, eerst van vijf jaar, later van vijftien, men ging zeggen dat iets in het zoveelste jaar van de indictie plaatsvond. Binnen een indictie misschien een verbetering, maar de indicties zelf konden alleen worden aangeduid door naar de regerende keizer te verwijzen, of naar de consuls. In hun eerste eeuwen dateerden de christenen, hoe afwijkend ze zich ook in vele andere zaken opstelden, meestal niet anders dan de niet-christenen. Langzaam ontstonden eigen methoden. Zoals een tijdrekening vanaf Diocletianus, niet om hem te eren als belastinghervormer of als de redder van het rijk uit een diepe crisis, maar om hem voor eeuwig te vervloeken als de grote christenvervolger. Weer later begonnen de christenen vanaf de schepping te tellen, die zou hebben

plaatsgevonden in omgerekend 5492 voor Christus. Plus of min één, men kon het niet helemaal eens worden. Dit was lang de heersende methode in het Oost-Romeinse of Byzantijnse rijk. Pas vanaf de zevende en achtste eeuw verbreidde zich de gewoonte de geboorte van Jezus als beginpunt te nemen. De christelijke jaartelling werd pas laat in de christelijke jaartelling gebruikelijk.

De vierde eeuw is kortom een constructie achteraf. Dat is niet erg, achteraf bedachte constructies komen wel vaker voor in de geschiedschrijving en deze lijkt zo ongeveer geschikt voor wie wil vertellen hoe het christendom staatsgodsdienst werd. De vierde eeuw begon met christenvervolgingen, de laatste in het Romeinse rijk als we de onderlinge christenvervolgingen niet meerekenen. En de eeuw eindigde met het verbod door de keizer om de oude goden te vereren, waarna nog eenmaal opstandige legioenen optrokken onder de oude heidense veldtekens in een vergeefse poging het tij te keren. Hoewel openlijk heidense auteurs nog lang hun boeken konden publiceren en je de Romeinse maatschappij aan het eind van de vierde eeuw moeilijk al een christelijke maatschappij kunt noemen, de Romeinse staat had het christendom een politieke en juridische positie gegeven waarvoor maar één woord bestaat: staatsgodsdienst. Iets vergelijkbaars gebeurde in de vierde eeuw, beïnvloed of direct gestuurd vanuit het Romeinse rijk, in enkele kleine buurstaten. De christenen waren eerst volkomen verrast door de ontwikkelingen, het duurde lang voordat ze niet alleen reageerden maar het initiatief namen, en de nieuwe verhouding tot de staat had ook grote gevolgen binnen het christendom. Vele latere rijken beschouwden zich als erfgenaam van het Romeinse rijk en zij namen de christelijke staatsgodsdienst over als vanzelfsprekend of zelfs het belangrijkste onderdeel van de erfenis.

De strijd tussen christenen en niet-christenen in de vierde eeuw valt terug te lezen in wat er bewaard bleef van de geschriften uit de tijd zelf, die op een enkele uitzondering na gekenmerkt worden door scherpe tegenstellingen tussen christelijke en niet-christelijke auteurs en christenen onderling. Ik hoop dat ik desondanks de handelingen, om een bijbels woord te gebruiken, van zowel de christenen als de niet-christenen van toen enigszins begrijpelijk zal kunnen maken. Binnen de grenzen van wat mogelijk is, want zoals de fraaie uitdrukking luidt: het verleden is een vreemd land.

1. De tuinierende god

Crisis

De redder van het rijk schoffelde in zijn moestuinen. Bezoekers, elk jaar kwamen er minder, brachten hem berichten uit de buitenwereld waarin zijn erfenis werd verkwanseld. We weten nu dat er veel behouden bleef, heel veel zelfs, maar daar in het pensioenpaleis van Diocletianus moet het soms hebben geleken of alles voor niets was geweest.

Waarom ging het Romeinse rijk ten onder? Het is een bekende vraag, die beter kan worden omgedraaid. Hoe kan het toch dat het Romeinse rijk zo lang bleef bestaan? In het westen van het Middellandse-Zeegebied vanaf de stichting van de stad Rome meer dan twaalfhonderd jaar, in het oosten kwam daar nog bijna duizend jaar bij. De zo vaak met het Romeinse rijk vergeleken Verenigde Staten zullen het, wil de vergelijking werkelijk opgaan, nog een aantal eeuwen moeten volhouden.

Het heeft niet veel gescheeld of het Romeinse rijk was al in de derde eeuw na Christus uiteengevallen. In het Romeinse keizerrijk was ongeveer alles in wetten vastgelegd, behalve de keizerlijke opvolging. De aanwijzing van een nieuwe monarch kon ook moeilijk wettelijk worden geregeld, want formeel had het rijk geen monarch. De verscheurende burgeroorlogen in de laatste eeuw van de Romeinse republiek, in onze telling ruwweg de eerste eeuw voor Christus, waren beëindigd door Octavianus, de erfgenaam van Julius Caesar. Octavianus hervormde de staat, alle functies met macht werden voortaan door hemzelf vervuld, maar oppervlakkig leek zijn nieuwe staat sterk op de oude republiek. In zijn eigen propaganda was hij niet meer dan de eerste onder de senatoren, de *princeps*. Zeker geen koning, *rex*, die titel bleef vervloekt sinds de republiek eeuwen eerder was ontstaan in de opstand tegen het oude Romeinse koningschap. Genadiglijk gaf Octavianus toestemming aan de senaat, de hoogste macht tijdens de republiek, hem Augustus te noemen, verhevene. Dat werd ook de belangrijkste titel voor zijn opvolgers, samen met de familienaam Caesar.

Maar hoe in deze monarchie die niet zo mocht heten aan een opvolger te komen? De eerste Augustus introduceerde het systeem waarin de heerser bij leven een zoon of een ander mannelijk familielid als opvolger presenteerde, die na zijn dood door de senaat werd bevestigd in al zijn functies en titels. Gauw bleek dat dit niet altijd tot geschikte heersers leidde, en toen er na Nero geen mannelijke familieleden meer over waren kwam er een nieuwe burgeroorlog. Vanaf kort voor het jaar 100 na Christus waren de heersers, nog steeds Caesar genoemd, bijna een eeuw lang zo verstandig het systeem om te draaien: zij kozen hun opvolgers niet uit op familiebanden maar op geschiktheid en adopteerden hen als zoon. De tijd van de adoptiekeizers, van Trajanus tot en met Marcus Aurelius, ongeveer de tweede eeuw na Christus, was een tot op heden ongeëvenaarde periode van vrede in het Middellandse-Zeegebied. Alleen aan de grenzen werd nog gevochten, hevig soms, zelfs in de tweede eeuw was het niet altijd een goed idee aan de grenzen te wonen. Tot aan het eind van de eeuw het bloed kroop waar het niet gaan kon en de verder zo wijze Marcus Aurelius zijn natuurlijke zoon aanwees, de beruchte Commodus.

Het adoptiestelsel keerde voorlopig niet terug. Ook in de derde eeuw bleken niet alle natuurlijke zoons goede regeerders, met steeds vaker opstanden als resultaat. Later in de eeuw werd er nauwelijks meer opgevolgd zonder burgeroorlog. Daarnaast waren er veranderingen buiten de grenzen en het was de combinatie die het rijk in een bestaanscrisis bracht. De Germanen aan de noordgrens hadden geleerd zich beter te organiseren. De Romeinen bleven de sterkste partij maar moesten hun Germaanse veldtochten heel goed voorbereiden, anders konden ze gemakkelijk tegen een nederlaag aanlopen. En er was Perzië. Al sinds de eerste Augustus de enige grote buurstaat, maar pas werkelijk gevaarlijk voor Rome nadat in 224 de regerende Parthen werden verjaagd door een nieuwe dynastie, de Sassaniden, die het zogeheten nieuw-Perzische rijk stichtten en in alles probeerden verder te gaan waar de oude Perzen meer dan vijfhonderd jaar eerder waren gebleven. Met inbegrip van de opvatting dat het oosten van het Middellandse-Zeegebied onder Perzische heerschappij hoorde te staan, de situatie voordat Alexander de Grote zo onbehouden en onrechtmatig een eind aan het oude Perzië had gemaakt. Het werd de grote machtsstrijd van de late oudheid, vierhonderd jaar lang, tot de komst van de islam en de Arabieren. Ook